

Розділ III. Україна в період системної кризи радянського ладу (1965–1984)

§ 12. Суспільно-політичне життя. Міжнародне становище

Після правління М. Хрущова СРСР на два десятиріччя потрапив у смугу безчасся, згодом названу публіцистами «застоєм». Переконавшись, що реформи становлять загрозу диктатурі, керівництво СРСР відмовилося від них. Компартійно-радянське керівництво на чолі з новим генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим обрало жорстку лінію у воєнно-політичному протистоянні західним демократіям і рішуче придушувало національно-визвольний рух у країнах Східної Європи. Радянський Союз був змушений витрачати на гонку озброєнь і допомогу залежним від нього режимам величезні матеріальні ресурси. Економічний тягар, що його накладало виконання функцій наддержави, ставав дедалі важчим. Кризові явища, ознаки яких з'явилися ще в сталінські часи, переросли в системну кризу радянського ладу.

СЛОВНИК

***Період «застою»** - назва передостаннього періоду в існуванні радянської економічної та політичної системи (від середини 1960-х до середини 1980-х рр.). Для періоду «застою» характерне зниження основних економічних показників, що призвело до втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем у державі (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; зниження рівня охорони здоров'я; загострення екологічних проблем).*

Образний термін «застій» досить точно відображає основну рису доби Л. Брежнєва. Здавалося, час зупинився. Одна за одною минали п'ятирічки, не лишаючи по собі й згадки. Утім, попри начебто спокійне й розмірене суспільне життя, внутрішні руйнівні процеси набирали обертів, невідворотно наближаючи радянський лад до катастрофи. Нагромаджувалися передумови подій, унаслідок яких цей лад швидко зник разом із наддержавою та державною партією, залишивши суспільству в спадщину важко розв'язувані проблеми в усіх галузях.

1. Кадрові зміни в керівництві СРСР та УРСР

Роздивіться карикатури, опубліковані в закордонних виданнях. Зважаючи на особисті якості М. Хрущова, висловіть припущення, як події та явища, що їх висміяв карикатурист, сприяли усуненню керівника СРСР від влади.

У жовтні 1964 р. М. Хрущова, який на той час утратив не лише авторитет у суспільстві, а й довіру партійно-радянського керівництва, з ініціативи групи змовників усунули від влади.

Першим секретарем ЦК КПРС став **Леонід Брежнєв**.

ОСОБИСТІСТЬ

Леонід Брежнєв (1906-1982)

Народився у Дніпродзержинську (нині Кам'янське) в робітничій сім'ї. За сприяння М. Хрущова у післявоєнний період увійшов до номенклатури ЦК ВКП(б) і посів посаду першого секретаря спочатку Запорізького, а потім - Дніпропетровського обкомів партії. Після XIX з'їзду КПРС обіймав у центральному партійному апараті ключові посади. З 1964 р. перший секретар, а з 1966-го - генеральний секретар ЦК КПРС; одночасно у 1960-1964 рр. та з 1977 р. - голова Президії Верховної Ради СРСР.

У другій половині свого тривалого правління він мав серйозні проблеми зі здоров'ям. Номенклатура підтримувала та заохочувала примхи генерального секретаря ЦК КПРС, особливо його пристрасть до нагород і почесностей. Генерал-майор у 1945 р., він став генералом армії в 1975 р. і маршалом Радянського Союзу в 1976 р. Генеральний секретар ЦК нагороджений чотирма золотими зірками Героя Радянського Союзу і золотою зіркою Героя соціалістичної праці, а також безліччю орденів і медалей.

Ще за Хрущова у липні 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії України став Петро Шелест. Він був переконаним і послідовним прибічником компартійної диктатури, що тримала республіку в залізних обіймах, проте не підтримував курс на русифікацію України, який з повоєнних часів здійснював центр. Шелест відіграв провідну роль в усуненні від влади М. Хрущова, тож у стосунках з Л. Брежнєвим повадився досить незалежно. Ставши у

листопаді 1964 р. членом Президії ЦК КПРС, він негайно взявся за відродження національної освіти й знешкодження наслідків реформи Хрущова.

XXIV з'їзд КПРС. На передньому плані (зліва направо): Л. Брежнєв, П. Шелест. Москва, 1971 р.

З його ініціативи у 1965 р. затверджено нові правила вступу до вишів, за якими знання української мови надавало абітурієнтам перевагу. У вищих навчальних закладах українською почали викладати соціогуманітарні дисципліни. Підручники, наукові журнали й література, зокрема з точних наук, друкувалися українською мовою.

Зросла кількість українських передач на республіканському радіо і телебаченні. П. Шелест наполегливо українізував управлінський апарат і діловодство.

Петро Шелест

Володимир Щербицький

Брежнєв не вступав у відкритий конфлікт із Шелестом, але готував йому заміну. У березні 1972 р. П. Шелеста піддали критиці на політбюро ЦК КПРС за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Однак він був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням на іншу відповідальну посаду - заступника голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПУ у травні 1972 р. став Володимир Щербицький.

Позбавлення П. Шелеста статусу члена політбюро ЦК КПРС зробило його відкритим для критики. На доручення М. Суслова в АН УРСР підготували розгромну рецензію на його книжку «Україно наша Радянська», у якій автора звинувачували в націоналізмі. Журнал «Комуніст України» опублікував її без підписів як редакційну статтю. Кампанія боротьби з націоналізмом і національною обмеженістю здійснювалася під керівництвом нового секретаря ЦК КПУ з питань ідеології - В. Маланчука. Останній розпочав тривалу чистку республіканських установ від керівників, звинувачуваних у націоналізмі.

Прочитайте фрагмент історичного джерела. Схарактеризуйте ставлення першого секретаря ЦК КПУ за його виступом на політбюро до «українського питання». Спрогнозуйте, які наслідки могло мати оприлюднення таких оцінок. Як це свідчить про національно-мовну політику в СРСР?

ДОКУМЕНТ 1

З виступу В. Щербицького на засіданні політбюро ЦК КПУ 19 червня 1972 р.: «Побачили світ низка порочних книг, фільмів, спектаклів... Не припиняли щорічних маніфестацій біля пам'ятника Шевченку. Хор “Гомін” виконував націоналістичні обряди (колядки). Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихваляння давнини, гербів, прагнення підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького виставити зрадником, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село Запорозька Січ... Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович, Винниченко та ін.)... Насильницьке впровадження української мови (видання Пушкіна українською мовою). Трансляція футболу українською мовою по 1-й програмі. У Севастополі на пляжі все українською мовою оголошують. Становище з російською мовою погіршується».

2. Зміни в системі влади

Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої перебували керівники партії й держави. Сотні тисяч працівників партійних і радянських органів, спираючись на профспілки, комсомол та інші організації, забезпечували беззастережне виконання настанов керівників партії. Водночас нижчі управлінські ланки суворо підпорядковувалися вищим. Партійні органи союзних республік формально будувалися як самостійні, хоча реально підпорядковувалися центру.

Вершиною влади формально був партійний з'їзд або (в перервах між з'їздами) ЦК КПРС, а фактично - політбюро ЦК. Нечисленні члени політбюро ЦК становили компартійно-радянську олігархію. Вона тримала в руках центральний комітет, а через нього - державне управління загалом. Перелік кадрових призначень, які підлягали затвердженню партійним комітетом будь-якого рівня, називався номенклатурою посад. Сукупність управлінців, призначуваних на керівні посади, теж стала називатися номенклатурою.

Комуністична диктатура в добу «застою» зазнала істотних змін: поступово стерлися відмінності між олігархією (носіями влади) і номенклатурою (трансляторами цієї влади у відомствах і на периферії).

Відбувся певний перерозподіл влади між центром і периферією.
Компартійно-радянська олігархія змушена була поступитися частиною своїх

повноважень на користь місцевого керівництва. Генеральний секретар ЦК КПРС тепер менше залежав від найвищого неформального центру влади - політбюро, більшою мірою спираючись на підтримку периферійних функціонерів - членів ЦК.

Однак Л. Брежнєв зміцнював особисту владу не тільки за допомогою апаратних комбінацій. Йому вдалося згуртувати навколо себе вищих функціонерів у центрі й на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Правила гри, запропоновані розважливим і толерантним генсеком, цілком влаштовували керівну номенклатуру. Після сталінського терору і хрущовської сваволі вона вперше почувалася безпечно. Зациклена на збереженні власних привілеїв, номенклатура нехтувала реальними проблемами в господарському й суспільному житті. Апаратники на чолі з Л. Брежнєвим удавали, що в суспільстві немає жодних серйозних проблем. Наслідком такої політики, в основі якої корінилися особисті інтереси можновладців, була відмова від реформ.

Наприкінці правління Л. Брежнєва у складі політбюро ЦК перебували лише дві особи у віці до 60 років і три - до 70 років. Переважну більшість членів вищого партійного керівництва становили люди похилого віку. Правління олігархів, очолюване координатором колективного керівництва Л. Брежнєвим, перетворилося на геронтократію.

3. Конституція СРСР 1977 р. Конституція у РСР 1978 р.

60-ту річницю приходу більшовиків до влади ідеологи ЦК КПРС вирішили відзначити ухваленням нової Конституції. На XXV з'їзді КПРС у березні 1976 р. Л. Брежнєв оголосив, що питання про «конституцію розвиненого соціалізму» цілком назріло. Було створено Конституційну комісію, яка розробила й у червні 1977 р. опублікувала проект Основного закону. Після цього події розгорталися за сценарієм, розробленим під час ухвалення сталінської Конституції 1936 р. Організуючи ритуал «всенародного обговорення», компартійний апарат поставив своєрідний рекорд, гідний Книги рекордів Гіннеса. В Україні в обговоренні проекту взяло участь майже 35 млн осіб. У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС у житті радянського суспільства характеризувалася докладніше, ніж у попередній Конституції, але так само в публіцистичних зворотах, а не мовою правових формул. Стаття 6-та проголошувала: «Керівною і спрямовуючою силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова не розкривали механізмів диктатури державної партії, проте закріплювали монополію КПРС на політичну владу.

ЗАУВАЖТЕ

Під розвиненим соціалізмом розуміли смугу розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-ті рр. соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілялися б між громадянами за потребами.

Услід за Конституцією СРСР почалася робота над новою Конституцією УРСР. Її проект винесли на обговорення в березні 1978 р. Воно відбувалося за скороченим сценарієм, але йому також надали «всенародного характеру»: партапаратники провели 280 тис. зборів, у яких узяли участь 32 млн осіб. Конституцію УРСР ухвалили у квітні 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. У її тексті відтворювалися основні положення Конституції 1937 р.

4. Міжнародне становище

Щоб зберегти контроль над країнами Організації Варшавського договору, компартійно-радянська олігархія штучно підтримувала в них вищий, ніж у республіках СРСР, добробут населення. Радянізація економіки країн Східної Європи не була доведена до кінця з політичних причин. У них залишилися деякі елементи ринкових відносин, що робило економіку не такою жорсткою. Проте ці країни чимдалі більше відставали за життєвим рівнем від своїх сусідів на Заході. Політичне становище особливо загострювалося в Чехословаччині й Польщі. Статус обмеженого суверенітету не влаштовував навіть панівні кола цих країн. Ініціатором реформ у Чехословаччині виступила сама комуністична партія. На початку 1968 р. її очолив молодий і енергійний А. Дубчек. Через кілька місяців після приходу до влади він розпочав ринкові реформи й лібералізував порядки в партії. «Празька весна» загрожувала розкласти зсередини встановлений у Центрально-Східній Європі тоталітарний устрій. Стривожилося й компартійно-радянське керівництво в Москві та Києві. **У серпні 1968 р. армії п'яти країн Організації Варшавського договору окупували Чехословаччину.** А. Дубчека усунули від влади. Новий вождь КПЧ Г. Гусак розпочав чистку партії від реформаторів.

Радянські танки на вулицях Праги. 1968 р.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв і президент США Р. Ніксон з американськими астронавтами

На початку 1970-х рр. СРСР і США досягли воєнно-стратегічного паритету. Розуміючи, що в майбутній ядерній війні переможців не буде, керівники двох наддержав почали переговорний процес. У 1972 р. відбувся візит американського президента Р. Ніксона до Москви. Під час нього була укладена угода про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. У 1973 р. візит-відповідь у Вашингтон зробив Л. Брежнєв. Між обома візитами СРСР і США уклали понад два десятки різноманітних угод у різних сферах: щодо спільної космічної програми, екологічної співпраці, використання ядерної енергії в мирних цілях і т. ін.

Вершиною політики «розрядки» стало підписання в 1975 р. керівниками країн Європи та Північної Америки в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди мали велике значення для керівників СРСР. Територіальний поділ Європи, який утвердився під час Другої світової війни й був вигідний передусім Радянському Союзу, ці угоди легітимізували. Було визнано радянізацію країн Східної Європи. Компартійно-радянська олігархія сподівалася, що таке визнання забезпечить їй довічний контроль над Центрально-Східною Європою. Введення до Заключного акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування вона розцінювала як суто декларативний захід.

Політику «розрядки» припинила радянська інтервенція до Афганістану. У 1978 р. в Афганістані відбувся військовий переворот. Заколотники оголосили про початок національно-демократичної революції, яка переросла в громадянську війну. На «неодноразове прохання уряду дружнього Афганістану» в кінці грудня 1979 р. СРСР увів до країни так званий обмежений контингент радянських військ. Його уведення на територію Афганістану відбулося на підставі рішення кількох провідних членів політбюро ЦК КПРС, без формального ухвалення ВР СРСР. Моджахеди (партизани) розпочали війну з радянськими військовими. Спочатку дії контингенту були успішними, але в конфлікт втрутилися арабські країни та США. Моджахеди отримали сучасну зброю, і війна набула затяжного характеру. Через війну, яка тривала до лютого 1989 р., пройшли 620 тис. військовослужбовців Радянської армії, з-поміж них - до 150 тис. уродженців України. Загинуло 14 453 радянських громадян, з яких до 2,5 тис. - з України.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: » Обрання Л. Брежнєва генеральним секретарем ЦК КПРС » Уведення СРСР контингенту радянських військ до Афганістану » Ухвалення Конституції УРСР » Обрання П. Шелеста першим секретарем ЦК Компартії України.

2. Складіть речення, використавши поняття і терміни: «застій», розвинений соціалізм, компартійно-радянська номенклатура.

3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби «застою»: Л. Брежнєв, П. Шелест, В. Щербицький.

4. Які твердження визначають особливості суспільно-політичного життя УРСР доби «застою» (1965-1985)?

» Відновлення масштабної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». » Закріплення основних засад радянської політичної системи в Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. » Критика «низькопоклонства перед Заходом» і боротьба з «космополітизмом» як форми таврування. » Незмінність основних принципів побудови радянської політичної системи. » Повернення в Україну сотень тисяч колишніх в'язнів ГУЛАГу та їхній вплив на суспільно-політичне життя. » Спалах «маланчукізму» в Україні після вимушеної відставки П. Шелеста. » Чистки кадрів задля абсолютного винищення інакомудства в органах влади та управління.

5. З якої книжки взято уривок? Які наслідки мало видання книжки для її автора?

«Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: “моя Україна”, “наша Україна”. І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, вирости як громадяни, будівники комунізму... Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової

продукції - це майже шість довоєнних Україн... По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни».

6. Підтвердіть фактами або спростуйте слушність твердження.

» Головними елементами режиму за доби «застою» були ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС. » Дотримання певних домовленостей і показового демократизму на вершині влади спричинило небачений раніше різновид диктатури - геронтократію.

7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови - він, Щербицький. З садистською послідовністю виганяє українську мову з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 рублів, чи то пак 30 срібляників. Як я в ньому помилявся! Як уся наша інтелігенція співчувала йому, коли, потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам, який він нещасний...» (О. Гончар).